

Obchody 10. rocznicy odzyskania niepodległości przez Polskę w Zagłębiu Dąbrowskim na łamach „Kurier Zachodni – Iskra”

Krystyna Sitarz

WYDZIAŁ NAUK SPOŁECZNYCH
UNIwersytet śląski w KATOWICACH

ABSTRACT

Celebrations of the 10th anniversary of regaining independence in the Dąbrowa Basin, in the light of „Kurier Zachodni – Iskra”

Celebrations of the 10th anniversary of regaining independence of Poland are an opportunity to study a social and patriotic mood among contemporary people who witnessed the processes of regeneration of the Second Polish Republic. Analysing the press of the Dąbrowa Basin from 1928, and more exactly the organ press „Western Courier – The Spark” we can find out what preparations to the celebrations the decade of existence of Poland in such cities as Będzin, Sosnowiec or Dąbrowa Górnicza looked like. Researches seem to be more interesting as the celebrations took place on Sunday, what in practice permitted to stretch all the ceremonies for two weekend days. In the Dąbrowa Basin the opportunity was used to organize many events; even in smaller places, on 10th and 11th November, 1928 the anniversary was celebrated. The celebrations were organized by specially called committees and caused huge satisfaction among people. Residents actively participated in many events such as solemn celebrations, academies and other entertainments. All the events reflected patriotism and general joy of affiliation to the Polish state.

KEY WORDS: 10th anniversary of regaining independence of Poland, „Western Courier – The Spark”, the Dąbrowa Basin

SŁOWA KLUCZOWE: Dziesięciolecie odzyskania niepodległości Polski, „Kurier Zachodni – Iskra”, Zagłębie Dąbrowskie

Stulecie odzyskania niepodległości przez Polskę wydaje się odpowiednim momentem do zbadania sposobu prezentowania działań związanych z obchodami 10. rocznicy tego święta na łamach jednej z ważnych gazet ukazujących się w okresie międzywojennym na obszarze Zagłębia Dąbrowskiego, w „Kurierze Zachodnim – Iskrze”. Przede wszystkim można wysnuć wniosek, że obchody odzyskania niepodległości przez państwo polskie na tym terenie nie wyróżniały się zbytnio na tle innych regionów, a przekaz ideowy przygotowywanych programów był bardzo do siebie zbliżony. Narzucała go bowiem rządząca w tym okresie sanacja, której politycy nie godzili się na zbyt daleko idącą swobodę zarówno w zakresie formy, jak i treści poszczególnych imprez. Niniejszy artykuł powstał w celu przybliżenia przygotowań i przebiegu uroczystych obchodów narodowego święta na terenie Zagłębia Dąbrowskiego z punktu widzenia redakcji „Kuriera Zachodniego – Iskry”.

Relacjonując obchody dziesięciolecia niepodległości, dziennikarze mieli już spore doświadczenie zawodowe. Pierwszy numer „Iskry” ukazał się 19 stycznia 1910 r. w nakładzie 600 egzemplarzy. Pismo wychodziło codziennie, z czasem rozbudowano je o wiele dodatków, np. z myślą o dzieciach redagowano „Iskierkę”, ponadto wychodził dodatek „Ruch Robotniczy” i „Brzask”. Niedługo przed wybuchem I wojny światowej nakład pisma wzrósł do 12 000 egzemplarzy. Założyciel „Iskry” Wiktor

1 Wiktor Monsiorski – dziennikarz, wydawca, autor. Do Sosnowca przybył w 1906 r.; tam początkowo pracował w „Głosie Zagłębia”. Był współzałożycielem „Kuriera Zagłębia” oraz „Iskry”, którą od 1912 r. wydawał samodzielnie z żoną. W 1926 r. założył dziennik „Expres Zagłębia”, którym kierował do śmierci.

2 Tadeusz Opióła – dziennikarz, działacz polityczny i społeczny. Do Sosnowca przybył w 1924 r., by podjąć pracę w „Kurierze Zachodnim – Iskra”. W wyniku zatargów opuścił Zagłębie Dąbrowskie w 1933 r. Zob. szerzej J. Przemsza-Zieliński, *Sosnowiecka encyklopedia historyczna*, z. 3, Sosnowiec 1994, s. 320.

3 E. Gondek, *Kalendarze, gazety i czasopisma w Sosnowcu (do 1939 r.)*, „Rocznik Sosnowiecki” 1992, R. 1, s. 57–72; *eadem*, *Prasa i literatura w Zagłębiu Dąbrowskim 1897–1918*, Katowice 1992, s. 20–21; M. Śmiałek, *Sosnowieckie ABC*, t. 2, Sosnowiec 2003; T. Kostro, A. Urgacz-Szczęśna, *Sosnowiec między wojnami. Opowieść o życiu miasta 1918–1939*, Łódź 2014, s. 82–83.

4 E. Gondek, *Kalendarze, gazety i czasopisma...*, s. 57–72; M. Śmiałek, *op. cit.*, s. 13–14; *W dziesiątą rocznicę*, „Głos Zagłębia” 1928, nr 55 (z 11 XI), s. 1.

Monsiorski (1873–1932)¹ podczas wojny został zesłany do obozu jenieckiego w Hawelbergu. Pod jego nieobecność redakcja została opanowana przez zwolenników współpracy z państwami centralnymi. „Iskra” w opisywanym okresie rywalizowała o czytelnika z drugim znaczącym organem prasowym, jakim był „Kurier Zagłębia”. Po powstaniu II Rzeczypospolitej dla „Iskry” nastał czas kryzysu organizacyjnego i ekonomicznego. Znaczącym momentem dla wydawnictwa był pożar drukującego gazetę zakładu graficznego w Będzinie. Monsiorski zadłużył się, by móc wznowić działalność. W wyniku kłopotów finansowych „Iskra” została przejęta przez spółkę drukarską i wydawniczą „Kurier Zachodni”. Monsiorski pozostał w redakcji do końca 1924 r. Od 1926 r. rozpoczął wydawanie dziennika „Expres Zagłębia”, który utrzymał się na rynku czytelnicznym do 1939 r. Był to dziennik ogólnoinformacyjny, ukazujący się w całym województwie kieleckim. Jego nakład był wysoki; rok po powstaniu dziennika wynosił 11 000 egzemplarzy, a w 1930 r. sięgał już 24 000 i stanowił poważną konkurencję dla „Kurier Zachodniego – Iskry” (nazwa została zmieniona w 1926 r.). W tym ostatnim w wyniku zmian kadrowych redaktorem naczelnym został Tadeusz Opióła (1887–1953)², polityk o zdeklarowanych poglądach narodowo-demokratycznych. Gazetę wydawano codziennie, była czytana w powiecie będzińskim, zawierciańskim, olkuskim, a także w okręgu katowickim³, jej nakład w 1927 r. wynosił 5400 egzemplarzy w dni powszednie, a w niedzielę i święta dochodził do 10 000. Biorąc pod uwagę zasięg terytorialny oraz spory nakład, gazeta ta wydaje się dobrym materiałem do badania sposobu przedstawiania działań podejmowanych w związku z planowanymi obchodami dziesięciolecia odzyskania przez Polskę niepodległości na obszarze Zagłębia Dąbrowskiego⁴.

Zważywszy na utrzymującą się ciągle różnicę zdań co do zakresu terytorialnego obejmowanego nazwą Zagłębie Dąbrowskie, warto choć krótko wyjaśnić, w jaki sposób

będzie ono definiowane w tym tekście. O ile zachodnia i południowa granica Zagłębia Dąbrowskiego zostały ściśle wyznaczone przez istniejące w latach 1815–1914 granice polityczne, to trudności przysparza określenie ich od strony północnej i wschodniej. Według *Kalendarza Zagłębia Dąbrowskiego* wydanego na 1912 r. nazwa obejmowała ówczesny powiat będziński, istniejący jako samodzielna jednostka administracyjna, obszar mniej więcej zbliżony do zajmowanego przez dzisiejsze miasta: Będzin, Czeladź, Dąbrowa Górnicza, Sosnowiec, Zawiercie, czyli powiat będziński, zawierciański i myszkowski. Jego granice jeszcze przed I wojną światową ulegały zmianom, utrwalając różnice w pojmowaniu Zagłębia Dąbrowskiego jako jednostki geograficznej (południowa część powiatu będzińskiego i zachodnia część powiatu olkuskiego) oraz rejonu gospodarczego (dawny powiat będziński). Najstarszym miejskim ośrodkiem Zagłębia jest Będzin, zabytkowe, historyczne miasto związane z Małopolską. Dąbrowa Górnicza jako osada została założona na początku XVIII w. Od 1815 r. zmieniała swoją formę z wiejskiej na przemysłową. Poprzez unifikację celną z Cesarstwem Rosyjskim rozbudowano liczne huty i zakłady w mieście, co w dużej mierze przyczyniło się do wprowadzenia do powszechnego użytku nazwy Zagłębie Dąbrowskie. Sosnowiec był początkowo obszarem wiejskim. Przełomowe dla miasta lata przypadają między 1850 a 1880 r. W tym czasie poprowadzono przez Sosnowiec Kolej Warszawsko-Wiedeńską, dzięki której miasto mogło rozwijać się w ekspresowym tempie⁵.

Opisując sposoby upamiętnienia odzyskania niepodległości przez Polskę, nawiązywano – co zrozumiałe – do wydarzeń dziejących się w Zagłębiu Dąbrowskim podczas I wojny światowej i tuż po jej zakończeniu. Warto więc je krótko przypomnieć. W styczniu 1915 r. Zagłębie Dąbrowskie zostało podzielone między dwóch okupantów. Do Austrii włączono takie miejscowości jak Zagórze, Dąbrowa Górnicza i Zawiercie. Po stronie niemieckiej zostały Sosnowiec, Czeladź i Będzin.

5 *Kalendarz Zagłębia Dąbrowskiego na rok przestępny 1912*, Sosnowiec 1912, s. 116; J. Jaros, *Zasięg terytorialny Zagłębia Dąbrowskiego*, „Zaranie Śląskie” 1968, R. 31, z. 1, s. 41–49; M. Nita, *Zagłębie Dąbrowskie w historiografii. Pojęcie, źródła, stan badań i postulaty badawcze* [w:] *Zagłębie Dąbrowskie. W poszukiwaniu tożsamości regionalnej*, M. Barański (red.), Katowice 2001, s. 53–59; Z. Woźniczka, *Kształtowanie się tożsamości zagłębia Dąbrowskiego – perspektywa historyczna (zarys problemu)* [w:] *Wokół tożsamości regionalnej. Zagłębie Dąbrowskie i jego sąsiedzi*, M. Kaczmarczyk, W. Wojtasik (red.), Sosnowiec 2008, s. 9–13; M. Kaczmarczyk, *Tożsamość Zagłębia Dąbrowskiego – czy tylko nies Śląskosc?* [w:] *Wokół tożsamości regionalnej...*, s. 37; D. Nawrot, *Z dziejów czynu legionowego. Zagłębie Dąbrowskie w pierwszym roku Wielkiej Wojny 1914–1915*, Sosnowiec 2014, s. 41–45.

6 *Wkraczali jak, wilcy, uciekali, jak tchórze...*, „Expres Zagłębia” 1928, R. 3, nr 265 (z 11 XI), s. 6.

7 E. Gondek, *Zagłębie Dąbrowskie do 1945 roku. Dydaktyczne materiały dokumentacyjne i bibliograficzne*, Katowice 1991, s. 19–21; J. Walczak, *Zagłębie Dąbrowskie w okresie budowy Polski Odrodzonej i walk o jej granice (listopad 1918–marzec 1921)* [w:] *Zagłębie Dąbrowskie w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, J. Walczak (red.), Sosnowiec 2005, s. 11–28; J. Przemsza-Zieliński, *op.cit.*, s. 304.

W obu częściach podzielonego Zagłębia Dąbrowskiego prowadzono aktywne działania niepodległościowe. Do Zagłębia zaczęli napływać wysłannicy Józefa Piłsudskiego, a idee powstańcze szerzone były również wśród uczniów szkół Zagłębia. Pod koniec wojny w Dąbrowie Górniczej Polacy oddali się do dyspozycji Rady Regencyjnej. Rozpoczęła się walka o władzę wśród polskich partii, która doprowadziła do utworzenia Rady Delegatów Robotniczych Okręgu Dąbrowskiego. W nocy z 8 na 9 listopada 1918 r. w wyniku przewrotu władzę przejęła Rada Komisarzy Ludowych. Wydarzenia rozgrywające się w Dąbrowie Górniczej miały ogromny wpływ na sytuację w Sosnowcu, gdzie w nocy z 10 na 11 listopada rozbrojono żołnierzy niemieckich. W „Expresie Zagłębia” wspomniano to wydarzenie słowami „Wkraczali jak wilcy, uciekali jak tchórze... po dwóch dniach już w całym Zagłębiu ani jednego szwaba nie było”⁶. Sytuacja w powiecie będzińskim i Zawierciu zaczęła się wyjaśniać między marcem a czerwcem 1919 r., kiedy po fali strajków przestała działać Rada Delegatów Robotniczych⁷. Przy okazji obchodów dziesięciolecia odzyskania niepodległości Polski w „Kurierze Zachodnim – Iskrze” zamieszczono wspomnienia dotyczące listopadowych dni 1918 r. Między innymi opisano utworzenie w prywatnym mieszkaniu Czesława Kowalskiego, mieszczącym się przy ul. Starososnowieckiej (dziś ul. Piłsudskiego) w Sosnowcu, oficjalnej Komendy Polskiej Organizacji Wojskowej, gdzie w porozumieniu z Edwardem Rydzem-Śmigłym obsadzona została tymczasowa władza w mieście. Czytelnicy mogli zapoznać się z treścią rozkazu Komendy Okręgu POW w Dąbrowie, wysłanego 8 listopada 1918 r. do Komendy Obwodu w Sosnowcu:

Rozkaz!

Wobec doniosłych wypadków, jakie zaszły w ostatnich dniach i godzinach K.N.4 P.O.W. wołuje wszystkich swoich członków pod broń.

Komenda Okręgu zarządza:

Wszystkie kmdy obwodów zmobilizują się i stawią dnia 9. bm. O godz. 10 rano z bronią w rękę, gotowe do wymarszu koszarach okręgu (ul. Sienkiewicza) w Dąbrowie.

Przeprowadzą dokładną ewidencję tych, którzy się nie stawili.

Zlikwidują całą swą administrację (agendy) i prześlą je Komendzie Okręgu.

Zr. Kmda V-h Okręgu

T. Stawiński

(obecnie kpt. 11p.p., przyp. autora)⁸

Pierwsze informacje w „Kurierze Zachodnim – Iskrze” dotyczące obchodów święta dziesięciolecia odzyskania niepodległości przez Polskę ukazały się już na początku listopada 1928 r. Z każdym kolejnym dniem czytelnicy mogli dowiadywać się o nowych szczegółach dotyczących obchodów. Główny nacisk kładziono na aspekt informacyjny. Na łamach gazety przedstawiono szczegółowe, rozpisane na konkretne godziny informacje o programach przygotowywanych z okazji narodowego święta. Sporo miejsca poświęcano kwestiom organizacyjnym. Opisywano gdzie i w jakich godzinach można dokonywać zakupu biletów wstępu na uroczyste akademie, występy i zabawy taneczne. Instruowano o sposobach dekoracji prywatnych domów i wystaw sklepowych. Za pośrednictwem „Kuriera Zachodniego – Iskry” powiadamiano o organizowanych zbiórkach pieniędzy i sprzedaży okolicznościowych pamiątek. W poszczególnych miastach stopniowo zaczęły organizować się lokalne Komitety Obchodu Dziesięciolecia Niepodległości, wyłaniane przez miejscowe urzędy, szkoły, związki i organizacje, którym przewodniczył komitet centralny, tzw. powiatowy z siedzibą w Będzinie. Ich głównym zadaniem było opracowanie szczegółowych planów imprez w swoich miastach. W aktach Sosnowca można znaleźć

⁸ *Pierwszy dzień w Niepodległej Polsce*, „Kurier Zachodni – Iskra” 1928, R. 19, nr 312 (z 11 XI), s. 3.

9 Archiwum Państwowe w Katowicach [AP Kat], Akta Miasta Sosnowiec, 2012, Pismo z 28 sierpnia 1928 r. w sprawie delegowania p. Ławnika Dobrowolskiego do uczestnictwa w zebraniu, s. 244; *Przygotowania do obchodu 10-ciolecia niepodległości w Gołonogu*, „Kurier Zachodni – Iskra” 1928, R. 19, nr 303 (z 2 XI), s. 3; *Obchód 10-lecia niepodległości w Maczkach*, „Kurier Zachodni – Iskra” 1928, R. 19, nr 307 (z 6 XI), s. 4; *10-lecie Niepodległości w Łazach*, „Kurier Zachodni – Iskra” 1928, R. 19, nr 307 (z 6 XI), s. 6; *Kronika Olkuska*, „Kurier Zachodni – Iskra” 1928, R. 19, nr 308 (z 7 XI), s. 6; *Program obchodu święta niepodległości w Dąbrowie, Zagórz i Ożarówicach*, „Kurier Zachodni – Iskra” 1928, R. 19, nr 310 (z 9 XI), s. 4.

10 Zob. E. Gondek, *Kalendarze, gazety i czasopisma...*, s. 70; R. Podleśny, *Konstanty Ćwierk – legenda Zagłębia*, „Rocznik Sosnowiecki” 1998, R. 7, s. 191–195; M. Kaczmarczyk, *Szkic do portretu Konstantego Ćwierka*, „Rocznik Sosnowiecki” 2005, R. 14, s. 172–186.

informację, że pierwsze organizacyjne zebranie Komitetu Obywatelskiego Obchodu Dziesięciolecia Niepodległości Polski zostało wyznaczone na dzień 30 sierpnia 1928 r. Na łamach „Kuriera Zachodniego – Iskry” opisano okoliczności zawiązania się lokalnego komitetu w Gołonogu (dziś dzielnica Dąbrowy Górniczej), jednocześnie przedstawiając opracowany przez ów komitet program na dzień 11 listopada. W podobny sposób planowano uroczystości w innych miastach (np. w Łazach, Dąbrowie Górniczej, Zagórz i Ożarówicach)⁹. 11 listopada został wydany specjalny numer „Kuriera Zachodniego – Iskry”, w dużej części poświęcony uroczystemu świętu. Numer zawierał 16 stron, a wydano go w nakładzie większym niż zwykle. Wewnątrz, oprócz przedstawienia dużej liczby wspomnień związanych z pierwszymi dniami odzyskania przez Polskę niepodległości, opisane zostały nastroje społeczeństwa i ogólna atmosfera panująca przed 10 laty na terenie Sosnowca, w tym przygotowania do walki o włączenie ziem Zagłębia Dąbrowskiego do Polski oraz obejmowanie poszczególnych posterunków. Zamieszczono wiersz napisany przez Konstantego Ćwierka (1895–1944)¹⁰, uznanego poety i pisarza zagłębiowskiego, redaktora bezpośrednio odpowiedzialnego za dział literacki i recenzje teatralne w „Kurierze Zachodnim – Iskrze”:

Kwiat wolnej ziemi

Kwiatów wesela moc wyrosła przednia
Na cichych grobach Łowczówka, Murmanu,
Tych z pod Prusaka, Moskala i Wiednia
I tamtych z dała aż zza oceanu.

Kwiaty radości na mogiłach rosną
I korzeniami tkwią we krwi ofiarnej.
A nie zakwitną, dopóki nie posną
Bohaterowie w grobów ziemi czarnej.

A nie zakwitną, póki się okopy
Krwiań nie użyżnią w huraganów noce,

Dopóki w nieba ugwieżdzone stropy
Nie bije wiara w własnych ramion moce.

¹¹ „Kurier Zachodni – Iskra” 1928,
R. 19, nr 315 (z 15 XI), s. 5.

Kwiat nam przypięła radosnej nowiny
Ręka, co w grobach dalekich spoczywa,
Co zmywała dziadów naszych winy.
Wiążąc historii skrwawione ogniwa.

Boski jest zapach kwiatów wolnej ziemi.
Lecz nie zapomnij w szczęściu ni przez chwilę
Zbierając radość Garściami pełnemi
Że kwiat wesela rośnie na mogile.

Ostatnia wzmianka dotycząca wspomnień obchodów święta ukazała się 17 listopada. Było to spowodowane wcześniejszymi zaleceniami powiatowego Komitetu Obchodów Dziesięciolecia Odzyskania Niepodległości Polski, aby poszczególne miasta, chcące zamieścić przebieg uroczystości w prasie, nadsyłały relacje nie później niż do 15 listopada¹¹.

Niezależnie od oficjalnych, państwowych obchodów tego uroczystego święta w Zagłębiu odbywały się również akademie i przedstawienia organizowane przez stowarzyszenia i środowiska kulturalne. Także im „Kurier Zachodni – Iskra” poświęcał wiele miejsca na swych łamach, słusznie wychodząc z założenia, że oddolne inicjatywy angażują szczególnie wielu mieszkańców miasta, którzy następnie, znajdując uznanie dla swej pracy na łamach gazety, tym chętniej po nią sięgną. Warto zwrócić uwagę na zaangażowanie pracowników kolejowych zatrudnionych w Dąbrowie Górniczej, którzy utworzyli własny Komitet Obchodu Dziesięciolecia Niepodległości Państwa Polskiego i opracowali rozbudowany plan uroczystości dla mieszkańców. Jedną z głównych atrakcji było zorganizowanie akademii w sali kina „Zagłębie” w Sosnowcu. Zaplanowano na nią odsłonięcie tablicy pamiątkowej ufundowanej ze składek kolejarzy. Sporo miejsca poświęcono rozmowom o historii dziesięciolecia istnienia

¹² *Uroczystość 10-lecia w Sosnowcu*, „Kurier Zachodni – Iskra” 1928, R. 19, nr 308 (z 7 XI), s. 4; *Program obchodu święta*, „Kurier Zachodni – Iskra” 1928, R. 19, nr 310 (z 9 XI), s. 4; *Towarzystwo Sportowe Rozwój*, „Kurier Zachodni – Iskra” 1928, R. 19, nr 310 (z 9 XI), s. 4.

kolejnictwa polskiego, a także zaproszono mieszkańców na wieczorną zabawę taneczną. W celu upamiętnienia uroczystości planowano utworzenie placu zabaw dla dzieci na terenie byłego dworca dęblińskiego. Swoją akademię zorganizowało również Towarzystwo Sportowe Rozwój – na 10 listopada zaplanowało m.in. koncert własnej orkiestry symfonicznej oraz przedstawienie komedii pod nazwą *Jubileusz*. Sekcja Stowarzyszenia Młodzieży Polskiej Męskiej w Będzinie odegrała w sali na Górze Zamkowej sztukę *Orlęta – bohaterska obrona Lwowa*. Ogromną rolę w przygotowaniu uroczystości odegrało środowisko szkolne. Uczniowie pod kierownictwem nauczycieli zaaranżowali występy, deklamacje, pokazy taneczne i koncerty, często w połączeniu ze zbiórką pieniędzy. Redakcja gazety informowała o sposobie uczczenia dziesięciolecia odzyskania niepodległości przez młodzież szkolną szkół średnich w Dąbrowie Górniczej, która opublikowała wspólnym nakładem sił „Jednodniówkę młodzieży”¹².

Analiza artykułów poświęconych omawianej tematyce wskazuje, że miasta Zagłębia Dąbrowskiego, a także szerszej województwa kieleckiego, rywalizowały między sobą, prześcigając się w sposobach uczczenia narodowego święta. Często padały deklaracje wnoszenia nowych budynków służących ogółowi mieszkańców. Za przykład może służyć Będzin, gdzie planowano budowę sierocińca im. Józefa Piłsudskiego. W Częstochowie rozważano budowę zakładu izolacyjnego dla chorych na gruźlicę. Wśród propozycji uczczenia niepodległości padały zobowiązania budowy ogrodów dla dzieci (placów zabaw) i tzw. Domów Ludowych. Zapowiadano też uruchomienie specjalnych stypendiów dla biednych uczniów. Przedsięwzięciem wspólnym dla całego województwa kieleckiego miało być wybudowanie schroniska dla weteranów powstań i walk o niepodległość kraju. Na jego siedzibę wybrano Raclawice. Planowano również dokończyć budowę kopca raclawickiego i budowę stadionu w Kielcach. Finansowanie tych inwestycji uzależnione jednak zostało

od składek publicznych, które tylko częściowo miały być zasilane przez pieniądze gminne (np. w Zawierciu Rada Miejska zatwierdziła uchwałę, w myśl której przekazano 60 000 złotych na podjęcie pierwszych kroków pod budowę gimnazjum)¹³. Patriotyczne podejście do narodowego święta było widoczne również w symbolicznych ceremoniach odbywających się w uroczystych dniach. W „Kurierze Zachodnim – Iskrze” zamieszczono relację z Wojkowic Kościelnych, miejscowości położonej w powiecie będzińskim, gdzie odsłonięto 11 listopada betonowy pomnik z napisem „Dla ciebie wolna Polsko i dla twojej chwały”. W Będzinie odbyła się uroczystość poświęcenia kamienia węgielnego pod budowę miejscowego gimnazjum. W fundamenty wmurowano pamiątkowy akt erekcyjny o następującej treści:

Najjaśniejszej Rzeczypospolitej na chwałę ku upamiętnieniu obchodu 10-lecia wywalczenia niepodległości, miastu Będzinowi ku chlobie i ozdobie, młodzieży polskiej Zagłębia Dąbrowskiego na pożytek, tę świątynię nauki Rada Opiekuncza Gimnazjum męskiego Zrzeszenia kupców w Będzinie, od dzisiaj zwanego Gimnazjum 11 Listopada na węgle tym dźwignąć postanawia, ku upamiętnieniu zaś chwili rozpoczęcia tego zbożnego dzieła, niniejszy dokument u podstaw nowego gmachu obecni na wieczną rzecz pamięć składają¹⁴.

Innym uroczystym aktem była zapowiedź budowy pomnika 11 pułku piechoty w Będzinie, mającego powstać na placu 3 Maja. Jego kształt tłumaczono następującą symboliką: „Pomnik ma mieć kształt kolumny, wyprowadzonej w postaci pioruna wojny, który uderza w ziemię polską. Z błyskawicy jednak wyrasta anioł pokoju z opuszczonym mieczem, który wieńczy bohaterów, poległych w obronie niepodległości Polski”¹⁵. Akt erekcyjny wmurowany w fundamenty pod budowę pomnika brzmiał następująco: „Roku pańskiego 1928, dn. 11 listopada...

13 *Uczczenie 10-lecia odrodzenia państwa polskiego na terenie województwa kieleckiego*, „Kurier Zachodni – Iskra” 1928, R. 19, nr 307 (z 6 XI), s. 5; *Kronika Zawiercia*, „Kurier Zachodni – Iskra” 1928, R. 19, nr 310 (z 9 XI), s. 6; *Poseidzenie Rady Miejskiej w Zawierciu*, „Kurier Zachodni – Iskra” 1928, R. 19, nr 310 (z 9 XI), s. 6.

14 *Obchody 10-lecia Niepodległości*, „Kurier Zachodni – Iskra” 1928, R. 19, nr 313 (z 13 XI), s. 5.

15 *Budowa pomnika 11 p.p. w Będzinie*, „Expres Zagłębia” 1928, R. 3, nr 265 (z 11 XI), s. 6.

¹⁶ *Ibidem*, s. 6.

¹⁷ D. Majchrzak, *Miejsca pamięci w Będzinie*, Będzin 2010, s. 76.

¹⁸ *Obchody 10-lecia Niepodległości*, „Kurier Zachodni – Iskra” 1928, R. 19, nr 308 (z 7 XI), s. 5.

Spółceństwo Zagłębia Dąbrowskiego to jest miast i powiatu jako akt hołdu dla poległych bohaterów 11 pułku piechoty, dzieci Zagłębia Dąbrowskiego, obecnie stojąco go załogą w Tarnowskich Górach na Górnym Śląsku, ku pamięci potomności i dla naśladowania cnót rycerskich oraz poświęcenia się dla idei Niepodległości Państwa, postanawia pomnik ten w 10 rocznicę wskrzeszenia Państwa Polskiego na wieczną chwałę poległych wystawić.¹⁶ Uroczyste odsłonięcie pomnika miało miejsce w niespełna pięć lat później, 11 czerwca 1933 r. W 1939 r. został on zniszczony przez Niemców¹⁷.

Redakcja gazety zwracała uwagę na kwestie finansowe związane z obchodami uroczystości. Zamieszczano więc informacje o działaniach podejmowanych przez powiatowy komitet obchodu dziesięciolecia w Będzinie, który kontrolował komitety lokalne. Nadzór dotyczył nie tylko odpowiedniego lokowania pieniędzy, ale również zbiórki funduszy. Pieniądze pozyskiwano w różny sposób. Jednym z nich było kolportowanie drobnych przedmiotów wyprodukowanych w celu upamiętnienia doniosłego święta. Były to np. nalepki na okna w cenie 100 gr, chorągiewki okolicznościowe w cenie 20 gr, znaczki do przypięcia na ubrania w cenie 50 gr czy żetony z podobizną Piłsudskiego w cenie 2 zł. Inną formą pozyskiwania pieniędzy była sprzedaż biletów na różne imprezy związane z głównym wydarzeniem. Taką okazją była np. uroczysta wieczornica odbywająca się w teatrze miejskim w Sosnowcu. Mieszkańcy mieli możliwość wykupu specjalnych cegiełek wspierających budowę sierocińca. W prasie opisywano też akty darowizny pieniędzy od mieszkańców. Głównym celem zbiórki pieniędzy miała być budowa sierocińca im. Marszałka Józefa Piłsudskiego¹⁸.

Według redakcji przygotowania do uroczystych obchodów były przeprowadzane niezwykle starannie, za pomocą zaś prasy zachęcano mieszkańców Zagłębia do aktywnego zaangażowania się w przygotowywanie miasta do wielkiego wydarzenia. Często namawiano do dekorowania domów i wystaw sklepowych przy użyciu barw

narodowych i kwiatów. Zachęcano do wszelkich form iluminacji świetlnych, szczególnie właściciele sklepów, do których apelowano, by nie zasłaniali w uroczystym dniu wystaw okiennych i zostawiali zapalone światła na całą noc. Pisano: „Niechaj miasto tonie w powodzi światła”. Jedną z głównych atrakcji dla mieszkańców Będzina, dzięki zaangażowaniu zarządu elektrowni miejskiej, było specjalne oświetlenie i przystrojenie placu 3 Maja w nocy z 10 na 11 listopada. Aby uzyskać zachwycający efekt, użyto bogato zdobionych godeł i emblematów porozmieszczanych na terenie placu, oświetlonych nocą za pomocą 500 różnokolorowych lamp¹⁹.

Programy obchodów w większości miast Zagłębia przebiegały w podobny sposób. Ze względu na to, że główne obchody przewidziano na niedzielę, często uroczystości rozpoczynały się już w sobotę. Stałym punktem w każdym mieście była uroczysta msza święta, podczas której wygłaszane były specjalnie przygotowane, uroczyste kazania. Po mszy mieszkańcy przemierzali się w odświętnym pochodzie, często przy akompaniamencie orkiestr, w specjalnie wyznaczony punkt zbiórki. Takim punktem był w Sosnowcu Grób Nieznanego Żołnierza, w Będzinie mieszkańcy spotykali się na specjalnie iluminowanym placu 3 Maja, natomiast w Dąbrowie Górniczej na takie miejsce wytyczono pomnik Tadeusza Kościuszki. W wyznaczonych miejscach zbiórki przeprowadzano specjalnie przygotowane okolicznościowe odczyty dla mieszkańców. Tabela 1 przedstawia uproszczony schemat obchodów dziesięciolecia w mniejszych miejscowościach Zagłębia Dąbrowskiego. Niemal w każdej z nich organizowano uroczystą akademię, z przedstawieniami, deklamacjami, koncertami chórów i orkiestr. W większych miastach udział w akademiach był możliwy po wykupieniu specjalnego biletu wstępu. Wieczorami organizowano zabawy taneczne. Niektóre inicjatywy członków komitetów organizacyjnych wyróżniały się sporą kreatywnością. Warto zwrócić uwagę na wspólne sadzenie drzewek okolicznościowych, pokaz sztucznych ogni czy poświęcenie pamiątkowych tablic.

¹⁹ *Przed obchodem 10-lecia niepodległości Polski. Sosnowiec godnie przygotowuje się do uroczystości*, „Kurier Zachodni – Iskra” 1928, R. 19, nr 309 (z 8 XI), s. 5; *Wspaniała iluminacja placu 3-go Maja w Będzinie*, „Kurier Zachodni – Iskra” 1928, R. 19, nr 310 (z 9 XI), s. 4.

Tabela 1. Plan obchodów dziesięciolecia odzyskania niepodległości Polski w wybranych miejscowościach Zagłębia Dąbrowskiego (x – odbywające się w danym miesiącu wydarzenie)

	Sobota	Niedziela	Msza święta	Pochód przy udziale orkiestry	Okolicznościowe przemówienie	Akademia	Przedstawienia	Dodatkowe atrakcje
Dębowa Góra		x			x	x	<i>Zakłete dzwony</i>	
Grodzicz	x	x	x	x	x	x	<i>Bolszewicy</i>	Sztuczne ognie
Gofonóg		x	x	x	x	x	<i>Żywy obraz pt. Polska</i>	Poświęcenie pamiątkowej tablicy na stacji kolejowej, zapowiedź budowy domu ludowego
Niwka	x	x	x	x	x	x	<i>Wieżień Magdeburga</i>	Bezpłatna projekcja filmu w kinie, deflata
Strzemieszycze Wielkie	x	x	x	x	x	x	<i>Szalenicy</i>	Poświęcenie tablicy pamiątkowej wmurowanej w gmach szkoły
Maczki	x	x	x	x	x	x	<i>Przebudzenie</i>	Deflata
Rogoźnik		x	x	x	x	x	<i>Polska już wolna</i>	Zasadzenie „drzewka wolności” i kilku drzewek owocowych, przemianowanie ul. Kościelnej na ul. 11 listopada, zabawa taneczna dla dzieci, wspólne słuchanie audycji radiowej
Mierzęcice		x	x	x	x			Odsłonięcie i poświęcenie pomnika

Źródło: „Kurier Zachodni – Iskra” 1928, R. 19, nr 314 (z 14 XI), s. 4; nr 315 (z 15 XI), s. 3; nr 317 (z 17 XI), s. 5; „Expres Zagłębia” 1928, R. 3, nr 265 (z 11 XI), s. 7.

5 listopada 1928 r. odbyło się posiedzenie Powiatowego Komitetu Obchodu Dziesięciolecia Niepodległości Polski w Będzinie (z udziałem wszystkich lokalnych komitetów), podczas którego postanowiono, że główne uroczystości odbędą się w dwóch miastach Zagłębia Dąbrowskiego: Sosnowcu i Będzinie²⁰. Program obchodów dziesięciolecia w Sosnowcu był bardzo rozbudowany. Teatr Miejski w Sosnowcu był centralnym miejscem większości imprez podczas dwudniowych obchodów, gdyż w jego murach zorganizowano cztery różne imprezy dla mieszkańców. Świętowanie rozpoczęło się w sobotę 10 listopada o godzinie 9.30, kiedy równocześnie we wszystkich kościołach w mieście odprawiano msze święte. Następnie sosnowiczanie przeszli w uroczystym pochodzie pod Grób Nieznanego Żołnierza. Po odśpiewaniu hymnu miały miejsce przemówienia. Od godziny 12 do 17 odbywały się różne akademie szkolne. Na godzinę 17 zaplanowano uroczysty capstrzyk (wieczorny przemarsz oddziałów wojskowych, drużyn harcerskich i innych organizacji ulicami wybranego miasta, odbywający się w wieczór poprzedzający uroczystość z ich udziałem) przy podziale miasta na cztery części. Z każdego skrzydła maszerowały orkiestry, które ostatecznie połączyły swe siły pod Grobem Nieznanego Żołnierza. W siedmiu miejscach miasta, specjalnie wyznaczonych do tego celu, harcerze rozpalili dla mieszkańców ogniska z dodatkowymi atrakcjami. O 19.30 odbyła się uroczysta wieczornica w Teatrze Miejskim w Sosnowcu. 11 listopada świętowanie rozpoczęło się od godziny 8 pobudką zorganizowaną w podobny sposób co capstrzyk dnia poprzedniego. Z okazji państwowego święta zorganizowano dwie warty: pierwsza (17-godzinna) miała miejsce przy Grobie Nieznanego Żołnierza, natomiast druga (4-godzinna) na miejskim cmentarzu, przy pomniku Powstańców Śląskich. Po uroczystym porannym nabożeństwie mieszkańcy mogli wysłuchać śpiewu chóru męskiego, następnie m.in. wraz z przedstawicielami władz państwowych, sądowych, wojskowych i duchowieństwa przeszli w uroczystym

²⁰ *Oficjalny Obchód 10-lecia niepodległości w Będzinie i w Sosnowcu*, „Kurier Zachodni – Iskra” 1928, R. 19, nr 308 (z 7 XI), s. 5.

pochodzie pod Grób Nieznanego Żołnierza, gdzie wygłoszono okolicznościowe przemówienie. Między godziną 13 a 18 odbyły się trzy różne akademie: w kinie „Zagłębie”, kinie „Zagłoba” i Teatrze Miejskim, gdzie oprócz odśpiewania hymnu i wygłoszenia odczytów zorganizowano liczne atrakcje, jak np.: projekcję filmu *Szaleńcy*, wystawienie sztuk scenicznych *Belweder*, *Jak Szczapa ukochał Dziadka* oraz *Więzień Magdeburga*. Wieczorem odbywały się zabawy taneczne. Główna akademia, zaplanowana na godzinę 20, odbyła się w Teatrze Miejskim. Składała się z dwóch części i ze względu na niezwykle rozbudowany program wstęp był płatny. Starannie przygotowane wystąpienia wzbogaciła orkiestra wojskowa, chór męski i mieszany, koncert skrzypcowy, liczne śpiewy solowe przy akompaniamencie fortepianu, wśród których zaprezentowano takie utwory jak *Pieśń żeglarzy*, *Nie chodź Marysiu*, *Jadą husarzy*) oraz liczne deklamacje. Wieczorem mieszkańcy mogli podziwiać specjalne iluminacje przygotowane w mieście. Program zakończył się zabawą taneczną, również w Teatrze Miejskim, rozpoczynającą się o godzinie 23.

W Będzinie świętowanie także rozpoczęło 10 listopada capstrzykiem kilku orkiestr zaplanowanym na godzinę 19, następnie przeniesiono się na specjalnie przystrojony i iluminowany plac 3 Maja, gdzie odegrany został koncert orkiestry wojskowej. Na Górze Zamkowej odbył się oficjalny raut z utworami wykonywanymi przy akompaniamencie fortepianu i skrzypiec. Po wykupieniu biletów mieszkańcy mogli udać się na salę, gdzie odbywała się zabawa taneczna. 11 listopada o godzinie 9.30 miała miejsce uroczysta msza polowa, a następnie defilada. Kolejnym etapem obchodów było poświęcenie dwóch kamieni węgielnych pod budowę pomnika ku czci poległych oficerów i szeregowych 11 pułku piechoty i legionistów ziemi będzińskiej oraz pod budowę gmachu gimnazjum. Od godziny 14 we wszystkich będzińskich salach szkół powszechnych odbyły się audycje radiowe i uroczyste odczyty pt. *W dziesiątą rocznicę odbudowy państwa*

polskiego. Uroczysta akademie z p[łatnym wstępe]m odbyła się na Górze Zamkowej o godzinie 16. Świętowanie zakończono koncertem orkiestr szkół powszechnych na placu 3 Maja²¹.

W Dąbrowie Górniczej uroczystości rozpoczęły się w sobotę o godzinie 17 capstrzykiem z udziałem orkiestry i straży pożarnej. Uroczysty pochód przeszedł od boiska „Zagłębie” do pomnika Tadeusza Kościuszki. Następnego dnia o godzinie 11 odbyła się uroczysta msza święta, po której wysłuchano przemówienia pod pomnikiem Tadeusza Kościuszki. O godzinie 15 mieszkańcy mogli wysłuchać wystąpienia orkiestry. Kolejna atrakcja miała miejsce na boisku sportowym „Zagłębie”, gdzie zorganizowane zostały liczne imprezy sportowe. Wieczorem w Domu Ludowym przy ul. 3 Maja odbyła się uroczysta akademie, w programie której zaplanowano występy chóru miejscowego Towarzystwa Muzycznego i artystów warszawskich z przedstawieniem *Jak kapral Szczapa kochał Dziadka*. W Ząbkowicach (dziś dzielnica Dąbrowy Górniczej) dodatkową atrakcją była projekcja dwóch filmów: *Odrodzenia ojczyzny* i *Odrodzenia Polski*, oraz zasadzenie przed miejscowym kościołem dziesięcioletniego dębu, przy którym powstał plac Wolności²². W bardzo podobny sposób uczczono rocznicę odzyskania niepodległości w Zagórze, gdyż tamtejsze świętowanie także rozpoczęto w sobotę wieczornym capstrzykiem z udziałem orkiestry straży pożarnej, organizacji społecznych i dzieci szkolnych. Następnego dnia zorganizowano zbiórkę mieszkańców o godzinie 8.30 pod gmachem urzędu miasta, skąd nastąpił uroczysty przemarsz na mszę świętą, po której odbyły się specjalne odczyty i akademie²³.

Zagłębie Dąbrowskie dołożyło wszelkich starań, by godnie uczcić obchody dziesięciolecia odzyskania niepodległości przez państwo polskie. Za pośrednictwem prasy zachęcano miejscową społeczność do włączania się w przygotowania. Odzew był ogromny; domy bardzo często były bogato przystrojone, podobnie jak sklepy,

21 *Przed obchodem 10-lecia...*, s. 5.

22 *Program Obchodu w Ząbkowicach*, „Kurier Zachodni – Iskra” 1928, R. 19, nr 311 (z 10 XI), s. 5.

23 [AP Kat], Akta Miasta Sosnowiec: 2012, Pismo w sprawie udostępnienia sali Teatru Miejskiego w Sosnowcu na dzień 10 i 11 listopada 1928 r., z 9 listopada 1928 r., s. 145; *Program obchodu święta niepodległości w Dąbrowie, Zagórze...*, s. 6.

24 *Obchody 10-lecia niepodległości w Zagłębiu*, „Kurier Zachodni – Iskra” 1928, R. 19, nr 313 (z 13 XI), s. 5.

25 Katowiczanie również rozpoczęli świętowanie w sobotę 10 listopada. W godzinach przedpołudniowych w miejskich szkołach odbyły się specjalnie przygotowane pogadanki i wykłady okolicznościowe. Podobnie jak w Będzinie postanowiono uczcić narodowe święto poprzez iluminacje w centrum miasta. Dzień zakończono uroczystym capstrzykiem przemierzającym się po ulicach miasta. W nocy z 10 na 11 listopada oświetlono gmach Teatru Miejskiego i ratusz przy pomocy 3000 lamp. Całe miasto było pięknie udekorowane barwanymi narodowymi. W niedzielę rozpoczęto świętowanie od godziny 8.30 uroczystym nabożeństwem w kościele św. św. Piotra i Pawła, po czym mieszkańcy mogli wziąć udział w uroczystym pochodzie. Od godziny 13 na terenie Katowic odbywały się koncerty trzech różnych orkiestr. W Teatrze Polskim wystawiono operę *Zygmunt August*, natomiast w Teatrze Miejskim miało miejsce uroczyste przedstawienie dramatu Stanisława Wyspiańskiego *Wyzwolenie*. W każdej dzielnicy miasta odbywały się akademie. Udział mieszkańców w wieczornicach był bezpłatny. Zob. *Program uroczystości 10-lecia w Katowicach*, „Polonia” 1928, R. 5, nr 310 (z 8 XI), s. 5; *Cały Śląsk godnie święcił godzinę odrodzenia ojczyzny*, „Polonia” 1928, R. 5, nr 314 (z 12 XI), s. 3.

których wystawy okienne zostały pięknie udekorowane i oświetlone w nocy z 10 na 11 listopada. Mieszkańcy bardzo chętnie uczestniczyli we wszystkich obchodach, co było największym dowodem ich patriotyzmu. We wspomnieniach z uroczystych dni najchętniej wracano do Będzina, gdzie ludność miasta miała okazję „w największej okazałości odczuć rangę uroczystości”. Tamtejsza ceremonia poświęcenia kamienia węgielnego wywarła na uczestnikach pozytywne wrażenie. Chwalono również defiladę wojska, policji i innych organizacji. W zgodnej opinii mieszkańców niezwykle efektownie wypadła iluminacja świetlna na placu 3 Maja, dająca wyjątkową możliwość wczucia się w odświętną atmosferę. W Dąbrowie Górniczej największe zasługi w uczczeniu święta przypisano kolejarzom, którzy przygotowali mnóstwo atrakcji dla mieszkańców miasta²⁴. A jednak mimo ogromnego trudu włożonego w przygotowania do uroczystości zdarzały się drobne potknięcia podczas samego przebiegu święta. Było tak np. w Sosnowcu, gdzie podczas przemówienia w dniu 11 listopada powstał zamęt, w wyniku czego nie udało się przeprowadzić planowanej defilady. Można śmiało stwierdzić, że mimo drobnych odstępień od głównego planu mieszkańcy Zagłębia mieli sporo okazji do świętowania. Miasta zorganizowały uroczyste pochody, piękne akademie, zadbały również o część rozrywkową, czyli wieczorne ogniska, liczne koncerty i zabawy taneczne. Porównując atrakcje, jakie czekały społeczność Zagłębia, z pobliskim Górnym Śląskiem, a dokładniej z Katowicami²⁵, można wysnuć wniosek, że uroczystości przygotowane w Zagłębiu Dąbrowskim reprezentowały równie wysoki poziom co w województwie śląskim, dzięki czemu mieszkańcy mogli w poczuciu jedności i patriotyzmu w pełni przeżywać radość z przynależności do odrodzonej II Rzeczypospolitej.

Należy odnotować, że formy upamiętnienia 10. rocznicy odzyskania niepodległości były stereotypowe, by nie rzec sztampowe. Występy orkiestr, przedstawienia teatralne i defilady wypełniały niemal cały scenariusz

obchodów w poszczególnych miastach. Pod tym względem uroczystości organizowane w Zagłębiu nie różniły się zbyt wiele od przygotowanych w innych regionach. Odwoływano się zresztą przy tej okazji do tej samej tradycji, w której dzieje Legionów Polskich zajmowały centralne miejsce. Trudno się temu dziwić. Ograniczone możliwości techniczne wykluczały bardziej spektakularne rozwiązania, jakkolwiek przykład iluminacji wystaw sklepowych i rynku pokazuje, że poszukiwano także na tym polu nowatorskich metod. Trudno się dziwić ponadto identyczności przekazu ideowego złączonego z opisywanymi uroczystościami. Nacisk polityczny sanacji był w tym okresie na tyle silny, że trudno było spodziewać się innego rozłożenia akcentów, np. eksponującego rolę endecji czy Romana Dmowskiego. Nawet gdyby tak było, w Zagłębiu trudno byłoby znaleźć odpowiednio liczną rzeszę zwolenników prawicy narodowej, a niska frekwencja była z pewnością najbardziej niepożądanym skutkiem.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Państwowe w Katowicach, Zespół: Akta Miasta Sosnowiec.

PRASA

- „Polonia” 1928, R. 5.
„Głos Zagłębia” 1928.
„Expres Zagłębia” 1928, R. 3.
„Kurier Zachodni – Iskra” 1928, R. 19.

OPRACOWANIA

- Gondek E., *Kalendarze, gazety i czasopisma w Sosnowcu (do 1939 r.)*, „Rocznik Sosnowiecki” 1992, R. 1, s. 57–72.
- Gondek E., *Prasa i literatura w Zagłębiu Dąbrowskim 1897–1918*, Katowice 1992.
- Gondek E., *Zagłębie Dąbrowskie do 1945 roku. Dydaktyczne materiały dokumentacyjne i bibliograficzne*, Katowice 1991.
- Jaros J., *Zasięg terytorialny Zagłębia Dąbrowskiego*, „Zaranie Śląskie” 1968, R. 31, z. 1.
- Kaczmarczyk M., *Szkic do portretu Konstantego Ćwierka*, „Rocznik Sosnowiecki” 2005, R. 14, s. 172–186.
- Kaczmarczyk M., *Tożsamość Zagłębia Dąbrowskiego – czy tylko nieśląskość? [w:] Wokół tożsamości regionalnej. Zagłębie Dąbrowskie i jego sąsiedzi*, M. Kaczmarczyk, W. Wojtasik (red.), Sosnowiec 2008, s. 35–42.
- Kalendarz Zagłębia Dąbrowskiego na rok przestępny 1912*, Sosnowiec 1912.
- Kostro T., Urgacz-Szczęсна A., *Sosnowiec między wojnami. Opowieść o życiu miasta 1918–1939*, Łódź 2014.
- Majchrzak D., *Miejsca pamięci w Będzinie*, Będzin 2010.
- Nawrot D., *Z dziejów czynu legionowego. Zagłębie Dąbrowskie w pierwszym roku Wielkiej Wojny 1914–1915*, Sosnowiec 2014.
- Nita M., *Zagłębie Dąbrowskie w historiografii. Pojęcie, źródła, stan badań i postulaty badawcze [w:] Zagłębie Dąbrowskie. W poszukiwaniu tożsamości regionalnej*, M. Barański (red.), Katowice 2001, s. 52–71.
- Podleśny R., *Konstanty Ćwierk – legenda Zagłębia*, „Rocznik Sosnowiecki” 1998, R. 7, s. 191–195.
- Przemsa-Zieliński J., *Sosnowiecka encyklopedia historyczna*, z. 3, Sosnowiec 1994.

- Śmiałek M., *Sosnowieckie ABC*, t. 2, Sosnowiec 2003.
- Walczak J., *Zagłębie Dąbrowskie w okresie budowy Polski Odrodzonej i walk o jej granice (listopad 1918–marzec 1921)* [w:] *Zagłębie Dąbrowskie w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, J. Walczak (red.), Sosnowiec 2005, s. 11–58.
- Woźniczka Z., *Kształtowanie się tożsamości zagłębia Dąbrowskiego – perspektywa historyczna (zarys problemu)* [w:] *Wokół tożsamości regionalnej. Zagłębie Dąbrowskie i jego sąsiedzi*, M. Kaczmarczyk, W. Wojtasik (red.), Sosnowiec 2008, s. 9–34.
-